حکیم یوسفی و ریاض الادویه

معصومه مبلی[الف]، شکوه سادات حامدی[الف]، زهرا معماریانی[الف]، علی قبادی[الف]، محبوبه بزرگی[الف]، محمد حسین فرزایی[الف]، محمد مهدی اصفهانی [ب]، مهناز خانوی[ج]، محمد رضا شمس اردکانی [الف و ج] *

[الف] گروه داروسازی سنتّی، دانشکده طب سنّتی، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران
[ب] مرکز تحقیقات علوم قرآن، حدیث و طب
[ج] گروه فارماکوگنوزی، دانشکده داروسازی، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران

چکیده

طب در ایران پس از اسلام، شاهد ظهور پزشکان نام آور متعددی بوده است که باعث اوج گیری آن در طول تاریخ گردیده‌اند. در این بین یوسف بن محمد بن یوسف هروی مشهور به یوسفی، حکیم و پزشک مشهور ایرانی است که با وجود شهرت فراوان، اطلاعات کمی از زندگی وی در دسترس است. وی از اهالی خواف خراسان بوده و در قرن دهم هجری قمری در هرات می‌زیست. یوسفی در اوایل دوران صفویه از ترس قزلباش‌ها به هندوستان رفت. از **تألیفات این حکیم و پزشک ایرانی منظومه علاج‌الامراض، جامع-الفواید، بدایع‌الانشاء، رساله سته ضروریه، رساله دلایل‌البول، رساله دلایل‌النبض** و بسیاری کتاب‌ها و رساله‌های دیگر را می‌توان نام برد. حکیم یوسفی طبیبی پرکار، خوش قریحه و گرانقدر است که بازشناسی و معرفی بهتر او و آثار طبی ارزنده‌اش کمک شایانی به پیشبرد طب و داروسازی سنتی ایران خواهد کرد. یکی از آثار وی کتاب ریاض‌الادویه می‌باشد که شامل مقدمه، دو باب و خاتمه‌ای مختصر می‌باشد. هدف این بررسی معرفی شخصیت و آثار حکیم یوسفی و همچنین کتاب ریاض‌الادویه به علاقه مندان طب سنتی ایران می‌باشد.

واژگان کلیدی: یوسف بن محمد بن یوسف هروی، حکیم یوسفی، ریاض‌الادویه

تاریخ دریافت: تیر ۹۱
تاریخ پذیرش: شهریور ۹۱

مقدمه:

طب ایران پس از اسلام در روند خود شاهد ظهور پزشکان نام آور متعددی بوده است که باعث اوج گیری آن در طول تاریخ گردیده‌اند. از بین شاخه‌های پزشکی، داروسازی دارای اهمیت ویژه‌ای در میان ایرانیان بوده است (۱).

حکیم یوسفی یا مولانا یوسفی، طبیب و داروساز و شاعر برجسته دوران مغولان هندوستان (گورکانیان) می‌باشد. آثار به جای مانده از وی در زمینه پزشکی و داروسازی نشانه تبحر وی در شناخت و درمان بیماری‌ها و نیز شناخت دقیق در به کارگیری صحیح مفردات و مرکبات در علاج بیماران بوده است.

* فرد مسئول مکاتبات: mobli.masumeh@gmail.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-10]

تعاریف:

معرفی حکیم یوسفی

یوسف بن محمد بن یوسف هروی مشهور به یوسفی، حکیم و پزشک مشهور ایرانی، با وجود شهرت فراوان، اطلاعات کمی از زندگی وی در دسترس است. بر اساس اطلاعات گردآوری شده، حکیم یوسفی از اهالی خواف خراسان در قرن دهم هجری قمری بود و سال‌ها در هرات زیست. یوسفی در اوایل دوران صفویه از ترس سرخ کلاهان (قزلباش‌ها) به هندوستان رفت (۲). زمانی که بابر نخستین سلطان مغول در سال ۹۳۲ (هـق) بر هند تسلط یافت، گروهی از پزشکان از جمله حکیم یوسفی در دربارش حضور یافتند (۳).

حکیم یوسفی طب را در محضر پدرش-محمد بن یوسف هروی- آموخت. وی نیز از پزشکان معتبر هرات بود. کتاب-های گرانبهایی همچون بحرالجواهر یا جواهراللغه، رساله غرایب و عجایب هندوستان از تألیفات یوسفی پدر می‌باشد. وی کتاب بحرالجواهر را به جلال‌الدوله ملک دینار اهدا کرد. بخشی از این کتاب به عربی و قسمتی نیز به فارسی نوشته شده و یک فرهنگ علمی برای توجیه لغات طبی و گیاه‌شناسی می‌باشد (٤و١).

حکیم یوسفی مؤلف بلند پایه کتب پزشکی بود. در دوره بابریان وی اول کسی بود که وسیله گسترش روابط و دوستی از راه پزشکی بین اهل فارس و هند اسلامی را موجب شد. بعد از آن تا اواخر دوره مغول پزشکان متعددی از کشور ایران به هند اسلامی آمد و شد داشتند و به واسطه پزشکی وسیله تحکیم و استواری روابط هر دو کشور فراهم گردید (۳). یوسفی در دربار ظهیر الدین بابر و پسرش همایون شاه محترم زندگی کرد (۲). او در زمان سلطنت همایون شاه سمت وزارت داشت (۳).

در دوران حضور مغول در هند، وی از اولین افرادی بود که تصنیف و تألیف را آغاز کرد (۳). از وی چندین رساله در پزشکی به جای مانده که اکثر آنها را به شعر فارسی سروده شده (۲)، و به نظر می‌رسد برای آسان کردن دانش پزشکی، به شعر سروده شده است (۱). ارزش آثار وی در میان حکما و پزشکان تا بدان حد بود که برخی از جویندگان پزشکی، اشعار یوسفی را از حفظ کرده و از آن بهره می‌بردند.

حکیم یوسفی در سال ۹۵۰ (هـق) درگذشت (۲،۱۵).

تألیفات و آثار حکیم یوسفی (۲-۱،۵،۳)

منظومه علاج الامراض، که مشتمل بر ۲۸۹ رباعی می‌باشد و در مورد درمان بیماری‌ها است.

جامع الفواید، که تاریخ اتمام تألیف آن ۱۸ رمضان سال ۹۱۷ (هـق) ذکر شده است. این کتاب که به طب یوسفی شهرت دارد در حقیقت شرح رساله علاج‌الامراض است که در مقدمه کتاب از آن یاد کرده است. مؤلف در این کتاب بیماری-های سر تا پا را مختصراً شرح داده و به درمان آنها نیز اشاره کرده است. شرح مطالب به نثر بوده و سپس درمان را به صورت رباعی توصیه کرده است. یوسفی از تجربیات خود نیز یاد کرده است. کتاب مورد اشاره به لحاظ اهمیت، اختصار، سادگی و جامعیت همواره مورد توجه بوده است.

بدایع الانشا، که در رابطه با علم بلاغت و انشا است. این کتاب را حکیم یوسفی به نام فرزند خود رفیع الدین حسن نوشته است.

رساله سته ضروریه، در حفظ صحت که مؤلف آن را به نام همایون شاه هندی در سال ٩٤٤ (هـق) نگاشته است. در این رساله هوا، غذا، آشامیدنی‌ها، ورزش، آسایش نفسانی، خواب و دفع مضرات به نثر گفته شده است.

رساله دلایل‌البول، سال تألیف آن ٩٤٢ (هـق)، در رابطه با ادرار شناسی است و در آن کیفیت ادرار از نظر رنگ، قوام و رسوبات مورد دقت قرار گرفته و از جنبه فیزیولوژی جالب به نظر می‌رسد، چنانچه از کیفیت ادرار، در تشخیص بیماری‌ها استفاده می‌کند.

رساله دلایل‌النبض، که در آن انواع نبض در جدولی ارائه شده و مورد بحث قرار گرفته است.

رساله مختصر فی ضروریات البحران یا **مختصر البیان فی ضروریات البحران**، در مورد بحران بیماری‌ها است که آن را به جنگ و جدل تشبیه کرده است.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-10]

قصیده حفظ صحت بدن، مشتمل بر ٥٤ بیت که حکیم آن را در سال ۹۳۷ (هـق) به نام سلطان ظهیرالدین محمد بابر شاه سروده است. فوایدالاخیار در حفظ صحت بدن در واقع همین قصیده است.

رساله مأکول ومشروب، در رابطه با خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها بوده، که در بحر مثنوی و در مورد بهداشت و تدبیر غذا سروده شده است.

مناجات منظوم، که مثنوی عرفانی درباره عشق صوفیانه است.

نصیحت نامه، که مثنوی اخلاقی در سرزنش بخل و بخیل در ۳۱ بیت است.

انوار حکمت کلمات یوسفی یا نصایح یوسفی، در سال ۹۱۹ هجری قمری در رابطه با دستورهای اخلاقی و سخنان پند آموز صوفیانه می‌باشد.

ریاض‌الادویه یا مقطعات یوسفی، رساله‌ای به نثر، در خواص داروهای گیاهی و حیوانی است. تاریخ اتمام این رساله بر اساس مقدمه کتاب، سال ۹٤٦ (هـق) می‌باشد.

۳. معرفی کتاب ریاض الادویه

این کتاب به عنوان مهم‌ترین کتاب داروسازی حکیم یوسفی، مورد توجه بسیاری از پزشکان و داروسازان بوده و می‌باشد. همان گونه که ذکر شد کتاب ریاض‌الادویه از جمله کتاب‌هایی است که یوسفی در زمینه علم مفردات و قرابادین نگاشته است. این کتاب به نثر نوشته شده و احتمالاً جزو آخرین آثار حکیم یوسفی است. شعر آغازین کتاب، نشانگر این مطلب است که حکیم یوسفی این کتاب را به نام همایون شاه – دومین پادشاه سلسه گورکانیان- نگاشته است و در ابیات انتهایی آن تاریخ اتمام کتاب ریاض الادویه را به سال ۹٤٦ (هـق) بیان می‌نماید.

این کتاب حاوی بخش‌های مقدمه، دو باب و خاتمه‌ای مختصر می‌باشد.

مقدمه کتاب: که پس از تحمید و تقدیم آن به همایون شاه و انشاء منظومه‌ای در مدح وی، در زمینه کلیات علم مفردات مانند بیان کیفیات ادویه و درجات آنها و همچنین غذای مطلق، دوای غذایی، غذای دوایی و غیره، تحت عنوان "دربیان مراتب کیفیات ادویه و غیر آن" می‌باشد.

باب اول"در ذکر ادویه مفرده" شامل ذکر اسامی مفردات و بیان طبیعت و افعال و خواص و نیز ذکر اصل و بدل آنها، و نحوه مصرف مفردات بوده و برای هر مفرده، نام هندی و فارسی و در مواردی نام‌های محلی بیان شده است. حکیم یوسفی در این کتاب در حدود ۸۵۰ مفرده را شرح داده است.

باب دوم "در ادویه مرکبه" که دربردارنده داروهای مرکب می‌باشد و برای هر مرکبه مانند سایر قرابادین‌ها ابتدا موارد استفاده دارو در درمان بیماری‌های خاص آن را ذکر کرده و سپس به روش ساخت دارو و میزان شربت آن پرداخته است. در این باب، در حدود ۲۵۸ داروی ترکیبی برای درمان بسیاری از بیماری‌ها، بیان شده و ترتیب ذکر مفردات و مرکبات در این کتاب برمبنای حروف تهجّی می‌باشد.

خاتمه کتاب در زمینه بیان روش‌هایی برای امتحان خلوص بعضی از داروهای مرکب مانند تریاق فاروق، حجرالتیس، حجرالحیه، دهن بلسان و تحت عنوان "در امتحان جودت و ردائت تریاق و جز آن" می‌باشد.

حکیم یوسفی در قسمت‌های مختلف کتاب ریاض‌الادویه از دیگر کتب طب سنتی نقل قول‌هایی بیان کرده است که می‌توان کتاب اختیارات بدیعی و جامع ابن بیطار و بحرالجواهر را نام برد.

با توجه به اهمیت محتویات و ارزش این کتاب در فن داروسازی، تصحیح این کتاب ضروری به نظر می‌رسید. پس قرار شد تا این کتاب را جهت رونق بخشیدن به داروسازی نوین و تسهیل در استفاده از روش داروسازی سنتی تصحیح و در اختیار جامعه پزشکی و داروسازی سنتی قرار گیرد.

٤. تصحیح کتاب

تصحیح کتاب ریاض‌الادویه با استفاده از سه نسخه انجام شد. نسخه اصلی که در سال ۱۱٤۲ کتابت شده و در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. این نسخه در تصحیح کتاب با حرف «الف» مشخص شده است و نسخه دوم که در سال ۱۲۳۰ توسط ابوالقاسم بن محمد کتابت شده و در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است و در تصحیح

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-10]

کتاب با حرف «ب» مشخص شده است که به دلیل خط خوش و خوانا به عنوان نسخه بدل اول انتخاب شد. نسخه سوم که در سال ۱۱۲۳ هجری قمری کتابت شده و در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است و در تصحیح کتاب با حرف «ج» مشخص شده است و به عنوان نسخه بدل دوم می‌باشد. به دلیل قدمت و محتوای کامل‌تر، نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی (نسخه الف)، به عنوان نسخه اساس انتخاب و تایپ شد. پس از تایپ، نسخه «الف» با نسخه «ب» و «ج» مقابله و موارد اختلاف نسخه‌ها مشخص گردید. با توجه به این موضوع که نسخه «الف» از نظر محتوایی بسیار جامع‌تر از نسخه «ب» می‌باشد و بسیاری از مفرده‌ها و توضیحات مربوط به آنها در نسخه «ب» حذف گردیده، مواردی که فقط در نسخه «الف» آمده و در نسخه «ب» ذکر نشده به دلیل کثرت مطالب مشخص نگردید و موارد اختلاف دو نسخه در پاورقی ذکر شد. قسمت‌هایی که در نسخه «الف» اشکال علمی وجود داشت عبارت صحیح از نسخه «ب» یا «ج» در متن گنجانده شد و عبارت نادرست در پاورقی ذکر گردید.

رسم الخط کتاب نیز در مواردی، به صورت رسم الخط رایج امروزی درآورده شد و موارد تغییر یافته در جدولی در مقدمه کتاب آورده شده است.

در بعضی موارد در هر سه نسخه نام مفرده با توضیحات داده شده برای آن هم‌خوانی نداشت بنابراین با مراجعه به دیگر کتب مفردات و بررسی مفرده مورد نظر نام مفرده تصحیح گردید و مورد اشکال در پاورقی ذکر گردید.

معانی لغات دشوار از کتاب دهخدا و بحرالجواهر استخراج گردید و به صورت ضمیمه در انتهای کتاب آورده شده است.

حاشیه موجود در نسخ نیز مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت و مفرده‌های ذکر شده در حاشیه نیز ضمن ذکر آن در پاورقی، به متن اضافه گردید.

نظم الفبایی موجود در نسخ که در برخی موارد رعایت نشده بود به منظور استفاده آسان‌تر محققین از کتاب، نیز لحاظ گردید.

جهت دسترسی سریع و ایجاد نظم در مندرجات نام علمی و نام فارسی مفردات به صورت ضمیمه در انتهای کتاب آورده شده است.

به جهت اینکه در بسیاری از موارد نام هندی مفرده شناخته شده‌تر و پرکاربردتر است و بعضاً فقط نام هندی گیاه موجود است و نام فارسی و یا نام علمی مشخصی وجود ندارد بنابراین نام‌های هندی ذکر شده برای مفردات در کتاب ریاض‌الادویه استخراج و معادل آنها در مخزن‌الادویه در جداولی در ضمیمه کتاب آورده شده است. این امر می‌تواند در مسیر شناسایی مفرده‌های هندی کمک کننده باشد.

۵. بحث و نتیجه گیری

حکیم یوسفی طبیبی پرکار، خوش قریحه و گرانقدر است که بازشناسی و معرفی بهتر او و آثار طبی ارزنده‌اش کمک شایانی به پیشبرد طب و داروسازی سنتی ایران و پژوهش در این زمینه خواهد کرد. پژوهش انجام گرفته گامی است در جهت معرفی بیشتر وی که با توجه به ارزش تألیفاتش چه از نظر علم طب و چه از نظر ادبی تا کنون چندان مورد توجه نبوده است.

بررسی آثار حکیم یوسفی نشان می‌دهد اغلب کتاب‌های وی در حیطه طب و درمان بیماری‌ها بوده که شاید بتوان آن را ناشی از توجه بیش از حد پادشاهان مغول هندوستان به پزشکی و پیشرفت آن دانست. به نظر می‌رسد عامل اصلی ناشناخته ماندن حکیم یوسفی عدم پژوهش کافی در زندگی و آثار اوست. معرفی وی و آثارش گامی مؤثر در استفاده بیشتر از این کتاب‌ها در زمینه رشد طب سنتی می‌باشد. از این رو معرفی و تصحیح کتاب ریاض‌الادویه به دلیل داشتن مفردات و داروهای ترکیبی مجرب مورد توجه قرار گرفت. امید است که این یادگار علمی گوشه‌ای از عظمت طب سنتی ایران را آشکار سازد و قدمی در جهت بهبود و معرفی بیشتر داروسازی سنتی به جامعه پزشکی باشد.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-10]

REFERENCE:

1. Heravi, Yousef-ibn-Mohammad. Riyaz-al-advieh. beigbabapour, yosef. safirardehal Press. 2012, p:41

2. Tajbakhsh, Hasan. History of Veterinary and Medicine in Iran.vol 2.Tehran University Press. Tehran, 2006, p:500.

3. Wasti, Nayyar. A History of Iran Pakistan Medical Relations. Research Institute for Islamic and Complementary Medicine, Tehran, 2003, pp: 35-31.

4. Elgood, Cyril. A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate.Translate: Forghani, baher.Amirkabir press. Tehran. 2007, pp: 425-426.

5. Heravi, Yousef-ibn-Mohammad. Jame-al- Favayed. Research Institute for Islamic and Complementary Medicine, Tehran, 2003.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-10]